

Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi

Academic Journal of Language and Literature

CİLT/VOLUME: 4, SAYI/ISSUE: 2, AĞUSTOS/AUGUST 2020

Mehmet Akif DUMAN

Doç. Dr.
akifduman@live.de

<https://orcid.org/0000-0002-5633-8268>

Bosnalı Mehmet Fâzıl Paşa Divanı'nda Şahıs İsimleri*

*Person Names In The Divan Of Bosnian
Mehmet Fâzil Pasha*

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 02.06.2020

Kabul Tarihi/Accepted: 02.07.2020

Yayın Tarihi/Published: 30.08.2020

Atıf/Citation

Duman, Mehmet Akif (2020). Bosnalı Mehmet Fâzıl Paşa Divanı'nda Şahıs İsimleri. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 4 (2), 281-297. DOI: 10.34083/akaded.747263

Duman, Mehmet Akif (2020). Person Names In The Divan Of Bosnian Mehmet Fâzil Pasha. *Journal of Academic language and Literature*, 4 (2), 281-297. DOI: 10.34083/akaded.747263

<https://doi.org/10.34083/akaded.747263>

Bu makale iThenticate programıyla taranmıştır.
This article was checked by iThenticate.

---

* Bu makale Mehmet Âkif Duman'ın Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından 2005 yılında kabul edilen "Fâzıl Dîvânı" isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Öz

Bosnalı Mehmet Fâzıl Paşa (1799-1882), hem Osmanlı Devleti'nin topyekûn bir değişime uğradığı Tanzimat Dönemi'ne mensup bir devlet adamıdır, hem de çağına tanıklık eden kalburüstü bir şairdir. Birçok mühim şahsiyette görülen bu çok yönlülük Fâzıl Paşa'da birbirinden ayrı istikametlerde hareket eden vasıtalar olmayıp nihayetinde birleşen karakterler cihetindedir. Daha özet bir ifade ile Paşa, şairlik hünerini devlet adamlığının lehine kullanmıştır. Ziyâ Paşa'nın meşhur hicviyesi Zafer-nâme'de ağır eleştirilerin hedefi olan Fâzıl Paşa'nın bu çatışmaya girme sebebi de yine şairliğini bu istikamette kullanmış olmasıdır. Aslında Ziyâ Paşa ile arasında bir husumet bulunmayan Fâzıl Paşa (ki Divandaki 48 nolu tarih Ziya Paşa'nın Bosna Müfettişi olmasını tebrik münasebeti ile düşülmüştür) Ali Paşa'ya yakınlığı ve (Ziya Paşa'nın tasavvuruna göre) haksız bir makam elde etmek sebebi ile "köpek", "soytarı" gibi ciddi hakaretlerle tahkir edilir. Her ne kadar Zafer-nâme kadar ses getirmese de Paşa "Reddiye ve Tekzibiyye" ile kendini savunmaya çalışır. Daha ağır bir şekilde ve bilhassa kültürel seviyesi bakımından da eleştirilen Fâzıl Paşa, bu makale ile incelemeye çalışacağımız ve Divanındaki hususiyetlerden sadece biri olan "şahıs isimleri"nin de göstereceği üzere en azından zamanına tanıklık etmek ve mazmun kültürüne vakıf olmak bakımından taktir edilmelidir. Fâzıl Paşa Divanı'ndaki şahıs isimleri çok geniş bir alanda konuşlanır. Başta Osmanlı padişahları ve devlet adamları olmak üzere, kadim zamanların hükümdarlarından, mitolojik kahramanlara; mutasavvıflardan, sair şair, âlim ve filozoflara kadar pek çok tanınmış kişi Divan'da zikredilmiştir.

Anahtar kelimeler: Bosnalı Mehmet Fâzıl Paşa, Ziyâ Paşa, Divan Edebiyatı, Tanzimat Dönemi, mazmun.

Abstract

Bosnian Mehmet Fâzıl Pasha (1799-1882) is a statesman belonging to the Tanzimat Period, where the Ottoman Empire underwent a total change, and a poet who witnessed this age. This versatility, which is seen in many influential personalities, is in the case of Fazil Pasha not in the form of sides moving in different directions, but rather like specifications that merge together. In a more summarized sentence, the Pasha used his poetry skill in favor of his position as a statesman. Fazil Pasha, who was the target of heavy criticism in Zafer-name [Book of Victory], the famous satire of Ziyâ Pasha, joined this conflict because of him using his poetry skills in that direction. In fact, Fâzıl Pasha was not hostile to Ziyâ Pasha, because the "tarih" with the number 48 in the Divan was written as a congratulation for Ziya Pasha becoming Bosnian supervisor. However, because of his proximity to Ali Pasha and according to Ziya Pasha's conception, allegations of unlawful acquisition of his position, he attacked with serious insults like "clown" or "dog". Although it was not as much known as the Zafer-name, the Pasha tried to defend himself with Reddiye and Tekzibiyye [Rejection and Refutation]. Fazil Pasha, who was criticized more heavily and especially in terms of his cultural level, should be appreciated at least in terms of witnessing the time he lived in and mastering the mazmun culture, as the "person names" which we will try to examine with this article and which are only one of the features in his Diwan will show. Person names in the Fâzıl Pasha's Diwan are deployed in a very wide area. From the rulers of ancient times, especially the Ottoman sultans and statesmen, to the mythological heroes; from sufis to poets, scholars and philosophers, many well-known people were mentioned in the Diwan.

Keywords: Bosnian Mehmet Fâzıl Pasha, Ziyâ Pasha, Ottoman poetry (Diwan poetry), Tanzimat era, mazmun

Giriş

Edebi eser müstakil olarak edindiği yapı, kapladığı alan ve oluşturduğu bütün ile müellifin davranış tarzının da bir ifadesidir (Kaplan, 1981: 8). Bunun ile şüphesiz akla müellifin iç dünyasını yansıtmak, yahut edebi eser ile onu var eden kişi arasında bağlantılar kurmak gelecektir. Her zamanda, her nesilde değişen tavır ve anlatış tarzları ile (1981: 9) eseri devrinin bir aynası gibi görmek bu bakımdan genel bir temayül olsa gerektir.

Mevzubahis Divan Edebiyatı ise devrin temayüllerinin mazmunlar içinde çözümlenmesi gerekir. Tarlan'ın ifadesi ile değerlendirme tüm geçmiş şairler ile yapılmalıdır (1963). Dört başı mamur bir tetkik için ise şair halefleri ve selefleri arasındaki tavrı ile tetkik edilmelidir. Eserin zamanlar arası bu organik yapısından çok daha muhkem olan ise şairin hayatı ile arasındaki paralellikler, örtüşmeler, kesişmeler yahut iç içeliklerdir. Bilhassa Fuzûlî, Nedim, Nef'î, Şeyh Galip yahut Bâkî gibi büyük şairlerde çok daha belirgin olan bu yakınlık şairin muhitinden-zamanından bağımsız olamayacağı gerçeği esas alınarak uzun süre metin tahlilinin temelini teşkil etmiştir. Yani Nedim, Lale Devri dışında; Fuzûlî, Kerbelâ'dan uzak, Nef'î, IV.Murat hükümdarlığı haricinde, Şeyh Galip; Galata Mevlevihanesi'nden bağımsız ve Bâkî, Kânûnî olmadan düşünülemez. Zaman-mekan algısına temel oluşturan bu tür paralellikler şiir tahlili için en sağlam madde başlıklarını vermek ile edebiyat tarihçisi sağlam bir zemin temin eder görünmektedir. Yani bir divanı ele alıp da şairin kişiliği, devrin hususiyetleri hakkında kesin hükümlere varmak mümkün (Tarlan 1981a, 191-204) olduğu kadar şairin yalancı olduğu da göz ardı edilmemelidir:

Ger derse Fuzûlî ki güzellerde vefâ var

Aldanma ki şâir sözü elbette yalandır (Fuzûlî)

Şair sözün büyüsunü elde etmek için hazırladığı iksirde salt gerçeği hammadde edinirse ne derece başarılı olabilir? Hakikat ve bizim ezberden ahkam kesmemizi sağlayacak bilgiler edebi metnin temeli olsa idi teşbih, istiare ve mübalağa sanatları var olur mu idi? Şair olmayı olmuş gibi anlatmak, tahayyül etmek, varmış gibi anlatmak ve hülasaten yalan söylemek ile mahirdir. Kur'an'da şairlere karşı yöneltilen eleştirilerin temelinde de bu hünerin insanları tesir altına almak için suiistimal edinilebilecek bir hüner olması yatar; dolayısı ile Peygamber Efendimiz'in şairlik ile itham edilmesi tevekkeli değildir (Saffât 37:36, Enbiya 21: 5 ve Tur 52: 30). Şiirin temellerindeki tehlikeyi işaret eden bir diğer suçlama da Kur'an'ın şiir olarak itham edilmesidir (Hâkka 69: 41, Yâsîn 36: 69). Şair kimdir peki? Kendisine akılsız ve ziyankârların tâbî olduğu, her vadide sersemce dolaşan ve “yapmadıkları şeyi söyleyen” insanlardır (Şuarâ: 224-6). Şâir yalancıdır, şâirin hüneri budur. Şüphesiz Kitap'ta tenkit edilen bu hünerin, yoldan çıkarmak ve menfi maksatlara hizmet için kullanılmasıdır; bu hünerin aksi istikamette hizmeti de mümkündür. O halde edebi

eserden hareketle “sanatkâr” hakkında hüküm vermek ciddi riskleri de beraberinde getirir. Mühim olan eserin sürekli bir yorumlanabilirlik içinde olmasıdır (Valery’den alıntı ile; Kaplan, 1981: 11-12). Edebi tahlili okura nispeten fikir vermek yahut bazı müphem hususları aydınlatma çabası olarak görmek bu tehlikeyi nispeten bertaraf etmek olacaktır. Şayet tahlil konusunda doz tutturulamazsa “yazmayı beceremeyen adamlar bu işi iyi yapanlar hakkında çok şey yazıyor” (London, [1909]/2017: 335) suçlaması inkar edilemez tek hakikat olarak karşımıza çıkar. Unutulmamalıdır ki insan karmaşık bir yaratıktır, yazar daha karmaşık bir insandır, şair ise içinden çıkılmaz bir muammadır (Duman, 2019b: 295)¹.

1.Fâzıl Paşa Kimdir?²

Takriben 1802-1882 yılları arasında yaşamış olan Bosnalı Mehmet Fâzıl Paşa’ya, henüz yirmi bir yaşında iken müderrislik rü’usu verilir. Beş yıl sonra da Bosna Nâkibü’l- eșrâf Kaymakamı olur. 1833’te Belgrad Mollası ve aynı yıl Bosna Mütessilimi olan Fâzıl Paşa takriben 1835’te “rütbe-i sâlise” alır. Nihayet, 1841’de mirliva rütbesine yükseltilir (Mehmed Süreyyâ, 1311/1893: 6; İnal, 1988: 371). Şimdiki tuğgeneralliğe denk gelen bu rütbeyi Paşa farklı yerlerde haklı olarak gururla zikreder. Her ne kadar şiirlerinde ve yaşayışında belirgin bir bütünlük oluşturmaya da Mevlevî’dir Fâzıl Paşa ve 1844’te Galata Mevlevihanesi şeyhi Kudretullâh Dede Efendi’ye intisap eder. Altmış altı yaşına kadar yani yaklaşık olarak yirmi yıl Bosna iltizamını yürütür. Oldukça yorucu olan maliye ve hukuk meseleleri ile uğraşmak zorunda kalan Paşa 1864’te Âli Paşa’nın hizmetine girerek İzmit mutasarrıfı olur. Bir süre sonra da vatanına, Bosna’ya döner. Pirlük zamanında huzur ve sükunet arar iken (K4/24 ve G245/4) Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun Bosna’yı işgâli ile her şey alt üst olur (Djurdjev 1992). 1878’de son kez İstanbul’a döner, dört yıl sonra da 1882’de vefat eder.

2.Fâzıl Paşa’nın Şairliği

Fâzıl Paşa’nın bilinen üç eserinden ilki üzerinde çalıştığımız Divan’ıdır. İkinci eseri ise *Şerh-i Hakâyık-ı Ezkâr-ı Mevlâna* adını taşır. Son eseri ise Ziya Paşa ile olan husumetinin bir sonucu olan *Reddiye ve Tekziyye*’dir.³

¹ Şiir tahlili için “sanatçı”yı merkez edinmek yerine evvela “eser”i müstakil olarak değerlendirmek bizi ön yargılardan uzak tutacaktır. Aksi halde Fâzıl Paşa’nın tüm şiirlerini belli bir hamaset, çıkar ilişkisi yahut fayda ekseninde kaleme aldığı düşünmek gibi ciddi bir yanılgı içine düşeriz. Edebi metni müstakil olarak değerlendirmek için Freud’un rüya analizinde kullandığı basamakları tatbik oldukça faydalı neticeler verecektir (bkz. Duman, 2019c. Şiir tahlilinin çerçevesi hakkındaki öneriler için bkz: Duman, 2019b: 294-296).

² Bosnalı Mehmet Fâzıl Paşa’nın hayatı, eserleri ve bilhassa Ziya Paşa ile arasındaki husumet için bkz. Duman, 2019a ve 2019b.

³ Eser için: Kolcu, 1988 ve 1998. Eserler hakkında bilgi için bkz. Duman 2019a ve 2019b.

Fâzıl Paşa hemen daima Ziya Paşa ile olan husumeti münasebeti ile anılır. *Zafer-nâme*'nin kaside kısmını güya Fâzıl Paşa'nın ağzından söyleten Ziya Paşa'nın bu eseri yazmasının çıkış noktası Sadrazam Âlî Paşa'nın Girit isyanı karşısındaki tavrıdır (bkz. Tukin 1996) ki Paşa, Girit'e muhtariyet vererek zafer kazanmış bir eda ile İstanbul'a döner.

Zafer-nâme üç kısımdan oluşur. Kaside, Tahmîs ve Şerh. *Kaside* kısmı Bosnalı Fâzıl Paşa'nın, *tahmîs* Karantina kitabından emekli Hayri Efendi'nin ve *şerh* Zaptiye Müşiri Hüsnü Paşa'nın ağzından söylenir. Fâzıl Paşa, kısmı “Zât-ı hazret-i sadâret-penâhî'nin Girid me'mûriyetlerinde muzafferiyetlerine dâ'ir İzmid mutasarrıfı saâdetlü Fâzıl Paşa hazretlerinin nazm eylediği *Zafer-nâme*'dir” (*Zafer-nâme*, 1) şeklinde taktim eder. Akabinde çok ağır biçimde eleştirilen Fâzıl Paşa'nın seçilmesi tevekkeli değildir. Husumetin sebebini yine aynı eserde Hüsnü Paşa'nın ağzı ile izah eder Ziya Paşa: “Şu Fâzıl denen ahmak Boşnak, Ziyâ Bey'in Avrupa'ya azimeti hengâmında nazm eylediği kıta-i ma'lûme ile makâm-ı âlî-i sadâret-i uzumâyâ ihlâsını ilân etmekle İzmid mutasarrıflığına nail oldu” (*Zafer-nâme*, 28)⁴. Yani Fâzıl Paşa, Ziya Paşa'nın Avrupa'ya gidişini bir kıta ile hicvetmiştir ve bu sayede İzmid mutasarrıfı olmuştur. Dolayısı ile Ziya Paşa bu hadiseyi unutmaz ve intikamını misli ile alır.⁵ Nâzım Paşa (1932) meseleyi daha net biçimde izah eder:

“Bu İzmit mutasarrıfı Fâzıl Paşa kimdir? Ve Ziyâ Paşa *Zafer-nâme*'yi niçin bu zatın ağzından söylemiştir. Yeni Osmanlılar'ın yani Ziyâ ve Kemâl beylerle rüfekası Avrupa'ya firar edince, o zaman mutasarrıf mazûllarından olan, bu Bosnalı Fâzıl Paşa, Ziyâ ve Kemâl beylerin aleyhinde bir kıt'a yazarak Âlî Paşa'ya takdim etmiş. Âlî Paşa'nın Yeni Osmanlılar'dan ne kadar nefret ettiğine bakınız ki, onların aleyhine bir kıt'a söyledi diye Fâzıl Paşa'yı, caize olarak İzmit mutasarrıflığına tayin etmiş. Bosnalı Fâzıl Paşa'yı İzmit'e mutasarrıf yapan bu kıt'anın hatırdaki kalan bir beyti şöyledir: *Her Kemâl'in olur elbette zevâlî bir gün! Ufk u fikr-i cedîdin de Ziyâ'sı söndü.*”

Giriş kısmında izah ettiğimiz üzere “eser”i bir kenara bırakıp şair ve hakkındaki bilgiler ile Divan'a bakarsak Ziya Paşa gibi bir devin ithamları aklımızdan çıkmayacağı, gözümüzün önünden gitmeyeceği için Fâzıl Paşa'nın şairlik hünerini hakkı ile

⁴ “*Mutasarrıflığa bir kıt'a sebeb olmuş idi/ Bu kasidem beni vâliliğe eder isâl*” (*Zafer nâme*, 7).

⁵ Güya Fâzıl Paşa kendinden dalkavuk olarak bahseder: “*Dalkavuklukta müdârâda zamânım geçti / Olmadım şimdiye dek mahzar-ı feyz ü ikbâl*” (*Zafer-nâme*, 6). Eleştirinin dozunun arttığı kısımlarda hakaret lafzı “köpek”e kadar gider: “*Fâzıl-ı pîre ateh gelse de söyler methin/ Soy köpek kalmasa da dişleri durmaz battal*” (*Zafer-nâme*, 6). “[...] Fâzıl Paşa, vefâkârlıkta hazmü'n-nefsihi kendini köpeğe teşbih ettiğinden murâdı ya şikâr arayan veyâhüd koyun sürülerini ve bağçe ve bostanları muhâfaza eden köpekler olmalıdır. Zîrâ bu cins köpeklerin ağzında dişleri ve kurdun, hırsızların arkası sıra koşacak mecâlleri kalmasa da yine beyhûde oturmayıp hiç olmazsa havlarlar. Kezâlik Paşa dahi kişizâde olduğundan şu'uru kalmasa dahi iyi kötü yine nazm iş'arıyla Velî-ni'metin medh ü senâsından geri durmaz” (*Zafer-nâme*, 170).

değerlendirmek mümkün olmayacaktır. Oysa Divan'ın şerhinde sadece bir başlık olan "şahıslar"ın zikrinin de göstereceği üzere Bosnalı Mehmet Fâzıl Paşa hiç de kültürsüz ve bulunduğu makamlara sırf iki kelâm ile gelmiş biri değildir.

3.Fâzıl Paşa Divanındaki Şahıs İsimleri

Fâzıl Divanı, Divan şiiri kültürünü yansıtan "klasik" bir divandaki zengin şahıs kadrosuna fazlasıyla sahiptir. Paşa'nın bir devlet adamı olması hasebiyle ve bilhassa "kaside" ve "tarih"lerin yoğunluğu ile örtüşür biçimde ağırlık "Osmanlı nesli"nde ve "dönemin devlet adamları"ndadır. Klasik kültürün zengin mazmun imkanlarından faydalandığını gösteren misaller ise "Pers Hükümdar ve Kahramanları", "Batılı Hükümdarlar", "Peygamber Efendimiz ile Alakalı Şahıslar", "Sanatkârlar", "Âlimler-Filozoflar", "Hikâye Kişileri- Sembolik Karakterler" ve "Şairler" başlıkları altında ana hatları ile izah edilmiştir.

3.1.Osmanlı Nesli

Divan'da Osmanlı soyundan toplam 13 kişinin ismi anılmaktadır. Bunlardan dokuzu Osmanlı padişahı olup dördünün ismi dolaylı yoldan zikredilir. Ayrıca üç şehzâde ve bir de valide sultanın adı geçmektedir.

Divan'da ismi doğrudan geçen beş Osmanlı padişahının isimlerini ve isimlerinin kaç manzumede anıldığını şu şekilde sıralayabiliriz: II. Mahmud, 5 manzumede; Abdülmecid Hân, 38 manzumede; Abdülaziz Hân, 197 manzumede; V. Murad, 19 manzumede ve II.Abdülhamid Hân, 5 manzumede. Görüldüğü üzere, Sultan Abdülaziz için yazılan manzumeler diğer padişahlar için yazılan manzumelerin neredeyse üç katına karşılık gelmektedir.

Padişahlardan Sultan II. Mahmud daha ziyade Vaka-yı Hayriye ile rabıtalı olarak anılır (T401/4-6 ve 8). Sultan Abdülmecid'in cülûsu için bir 5 beyitlik (T1), bir de 2 beyitlik tarih manzumesi kaleme alınmıştır (T2). Sair hadiseler ve icraatlara düşülen tarihlerin dışında en büyük yekûnu yeni yıl tebrikleri tutar. Sultan Abdülmecid Han'ın 1257-1280 arasında tam 28 kez yeni yılı tebrik edilir. Sultan Abdülaziz; cülûsu, devlet adamlarının makam tebriki, oğullarının doğumu ve sünneti, validesi, yaptırdığı inşaatlar ve bilhassa da yeni yıl tebrikleri münasebetiyle anılır (167 kez). V. Murad tahta çıkışı vesilesi ile zikredilir. Son olarak Sultan II. Abdülhamid ise yine cülûs ve yeni yıl tebriki münasebeti ile düşülen tarihlere konu olur.

İsimleri dolaylı olarak anılan Osmanlı padişahları ise V. Murad münasebeti ile diğer Sultan Muratlardır (T17/3). Ayrıca Abdülaziz Han'ın validesi Pertevniyal Valide Sultan, hasenatlarına düşülen tarihler vesilesi ile Divan'da yerini alır (T50, T37, T158, T152).

Şehzadelerden Şehzâde Mehmet, onun adını taşıyan caminin Sultan Abdülaziz tarafından tamir edilmesi (T40/6), Sultân Abdülaziz'in oğlu Yûsuf İzzüddîn doğumu

(T33) ve sünneti (T36, T153); diğer oğlu Celâlüddîn de yine doğumu (T34, T35) ve sünneti (K16) münasebetleri ile zikredilirler.

3.2.Doğu Hükümdarları ve Kahramanları

Divan'da Osmanlı Devleti haricinde zikri geçen hükümdarlar (veya hükümdar dengi makamındakiler) daha ziyade İskender, Hülagu Han ve Timur mazmunları etrafında şekillenir.

Divan'da “İskender-i Sâni” ve “Sikender” gibi isimlerle de geçen İskender-i Zülkarneyn’i “âb-ı hayât” (K2/18), “hükümdarlık, cihangirlik, şöhet (K8/5, K2/32, T47/10, T54/4, G142/2, Kt34/1, G184/2, G267/3) ve ihtişam”, “sedd” ilgileriyle ele almak mümkündür (T60/5, T164/1, G48/3, G140/5). Hülagu Han, meşhur Moğol hükümdarı Cengiz’in torunudur. Daima sevgili için müşebbehün bih olarak kullanılır. Benzetme yönleri ise acımasızlık (G217/1) ve kan dökücülük (G222/3), can alıcılık ilgileri etrafındadır (Th XIV/1, G13/5, G141/2, G313/4). Timur, Türk-Moğol soyundan meşhur bir hükümdardır. Divan'da gerçek kişiliğiyle ele alınmakta; savaşçı bir hükümdar oluşu ve şöhetıyla mevzubahis edilmektedir (ThXIV/4, G69/6).

Bâbil hükümdârı, Bâbil Kulesi’ni yaptıran ve Hz. İbrahim’i ateşe attıran zalim hükümdar Nemrut ise Divan'da kendini beğenmişliği (Tanrılık iddiasında bulunması) ve Hz. İbrâhim’i ateşe attırması olayına yapılan atıflarla anılır (G76/6, ThVII/4). Firavun, tanrılık iddiasında bulunduğu için Hz. Musa’nın mücadele ettiği Mısır hükümdar olarak boğulmak karinesi ile zikredilir (T 12/17). Muaviye’nin oğlu ve Emevi devletinin ikinci halifesi Yezid, Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin’i şehit etmiştir (MsII/1). Kerbela olayının müsebbibi olduğu için daima hakaretlerle ismi zikredilir (MhI/6, MhI/7). Dünyaya onun gibi bir “habis” gelmemiştir (K18/18); herkes tarafından ayıplanmış biridir (T12/29); o ve arkadaşları daima “lânet”le anılmalıdır (MsII/4); âşiklar asla onun lanetlenmiş yolunda yürümez (onu takip etmezler) (G56/3).

İran hükümdarları yahut mitolojik kahramanları anılınca şüphesiz Cem akla ilk gelenlerdendir. Şark mitolojisinde şarap ve içkinin mucidi olan hükümdarın tacı (ThX/4) ve tahtı (G47/2) meşhurdur, kendisine Cemşid de denir (G94/1). Cem’in hükümdarlığına atıfla, makamı “Cem-câh” şekliyle övgü için kullanılmaktadır. Abdülaziz Asîr’i fethetmesiyle (t49/13), Fuad Paşa Tanzimat reisi olmasıyla (T70/7, T82/2), Sultan Murad cülûsuyla (T105/2, T106/2) bu makama sâhip addedilmektedir. Daha ziyade mey, câm (kadeh; sâgar; peymâne) ilgileri ile zikredilir (G252/1, G45/1, G46/1). Cem’in kadehi, üzüntüyü dağıtmaktadır (G271/1); onu sunan sâkinin hep rindâne olması istenir (G23/1); onun verdiği neşe feyzinden daha bildiktir, gurur sarhoşluğunun sebebi sayılmamalıdır (G26/3); tıpkı Cem gibi taht sâhibidir ve muhteşemdir (G47/2); bezimde devreder (G83/2); onu sevgili sunarsa insanın aklı başından gider (G94/4); gönül ehli ona hasrettir (G102/1), çemende, çemenin rengiyle

uygunluk gösterir (G13/4); sâkî onu içtiği düşünülen kadıda Cem ihtişamı görmektedir (G142/6). İhlas kadehinin ne derece kıymetli olduğunu bilen onu bin Cem kadehiyle değişmez (G145/3); sâkî onu şevkle ayaklandırmaktadır (G200/3); gönül işret meclisinde câmin ayaktaşdır (G234/4); âşıklar şâhının nedimidir (R44).

Cemşid'in yerini almış olan İranlı zalim ve gaddar hükümdar Dahhâk, zamana şikâyet karinesi ile Dahhâk-ı cihân tamlamasında zikredilir (G225/4).

Ferîdûn, Pişdâdîlerin altıncı pâdişâhı olup Cemşid sülâlesinden demirci Gave'nin yardımıyla Dahhâk'ı öldürmüştür. Adaletiyle meşhur bu hükümdar, muhatabın övgüsüne bir aracı olarak kullanılmıştır. Feridun, Sultân Abdülaziz'in şevket ü şânını kıskanmaktadır (T8/23); Sultân Abdülaziz devrinde yaşasaydı (ancak) onun yüce kapısında kapıcılık yapardı (K2/32).

Behmen, İrân hükümdarlarından İsfendiyâr'm oğlu Erdşîr'in lakabıdır. Sevgili için müşebbehün bih olarak, "fitne" vech-i şebehiyle kullanılmıştır (G271/3).

Diğer bir İran hükümdarı olan Behrâm ise Ömer Paşa'nın övgüsü vesilesiyle "savaşçı" bir hükümdar olarak zikredilir. (İran mitolojisinde Merih'in savaş tanrısı sayılmasının da tesiri ile olsa gerektir) (K7/26).

Dârâ yani Keyâniyân denilen eski Fars hükümdarlarından dokuzuncusu, Keykubad evvela saltanatıyla mevzubahis edilmiştir (G171/5, G309/3, T47/10, G69/6, G301/4). "Onun yüce kapısı diğer padişahların sığınağıdır." Sultan Abdülmecid bu vesileyle Darâ'ya benzetilmektedir (K7/10).

Nûşirevân, İrân'ın Sasâniyân sülâlesinden adaletiyle ün yapmış bir hükümdardır. Sultân Abdülaziz'in yeni yılını tebrik için yazılan târih manzumesinde Nûşirevân'ın "adalet ve doğruluk" vasfı övgü amacıyla kullanılmıştır (T5/4).

Keykâvus'un torunu, Siyâvuş'un oğlu olan meşhur hükümdar Keyhüsrev, isminin geçtiği iki yerde de saltanatının sembolü olan "tâc"ıyla mevzubahis edilir (G299/1, MhII/4).

Firdevsî'nin Şehnâme'sinde geçen İranlı ünlü pehlivan ve savaşçı Rüstem ise genel olarak pâdişâh (T8/32) ve sevgili ile alakalı (G95/3) kullanılmıştır (ThXI/2, ThXIV/4).

Kahramân, İrân mitolojisinde pişdâdiyân sülâlesinden Tahmurs'un oğlu olarak geçer. "Kâtil" sıfatıyla bilinen Kahraman, Fâzıl Divanı'nda farklı bir özelliklerle anılmaz (G46/2). İki yerde de Rüstem'le birlikte anılır. Sevgili can alıcı bakışlarıyla cihânı tarumar etmektedir. Bu haliyle, Kahramanla bir tutulmamalıdır (ThXI/2, ThXIV/4).

3.3. Batılı Hükümdarlar

Eski Roma ve Bizans imparatorlarının lakabı olan “kayser” Divan’da genel bir ifade olarak memdûhun övgüsü için kullanılmış, özel bir imparator kastedilmemiştir (K8/2, T47/10, G198/3).

Fransa imparatoru III. Napolyon vesilesi ile Abdülaziz zamanındaki Fransa’nın durumuna atıfla bulunmaktadır (Kt36/1, Kt37/2).

Hükümdarlara ayrıca “vezirler”i ilave etmek de mümkündür. Âsaf, Süleyman Peygamberin veziridir. Divandaki üç kullanılışın tamamı, hakkında manzume yazılan veziri övmek amacına dayanır (K3/16, K7/57, K15/9). Keza Bermeki de, Hârun Reşîd zamanında vezirlik yapan bir ailenin Hâlit, Yahyâ, Fâzıl, Câfer adında dört oğlunun soyadıdır. Yusuf Kâmil Paşa, cömertlikte Bermekîdir (K12/15); Mustafa Reşit Paşa’nın nâmı Bermekî’den yüce iken (buna rağmen bâkî olamamıştır) ömrü tamam olmuştur (T406/3).

3.4. Peygamber Efendimiz ile Alâkalı Şahıslar

Hz. Peygamberin amcası Ebû-Leheb, İslam dinini kabul etmemiş ve halkı da bu dinden uzaklaştırmaya çalışmıştır. Ağyâr, ona benzetilerek zemmedilir (G222/4).

Haccâc, Irak valisi olup Hz. Muhammet soyuna ve taraftarlarına eziyet eden Yusuf bin Sakafî’nin unvanıdır. Agyâr bu sefer de Haccâc’a benzetilmektedir (G222/8).

Süfyân, Yezid ve Muaviye onun oğullarıdır. Oğulları (Kerbelâ vakiasından dolayı) Âl-i Abâ’nın hâini/ düşmanı sayılmaktadır (K18/15).

3.5. Sanatkârlar

XV. Asırda yaşamış İranlı ünlü minyatörcü Bihzâd, övülen kişi veya eser karşısında hayrette kalmış şekilde tasvir olunur. “Âsitâne-i Aliyye” karşısında hayrete düşer olmakta (T38/4); Sultân Abdülmecid’in Sarây-Bosna’da yaptırdığı kışlayı görünce de hayretinden dili tutulmaktadır (T57/6). Kâmil Paşa’nın övgüsünde de Bihzad’ın nakkaşlığa atf vardır (T52/4). Sevgilinin güzelliğini (saç, ben ve yüz/yanak unsurları ile) övmek için de Bihzâd zikredilir (G49/3, G107/2).

Meşhur Çinli nakkaş ve ressam Mani sanat ortaklığı hasebiyle ismi ilgili tüm beyitlerde “Bihzâd” ile birlikte zikredilir. Sultân Abdülmecid’in Sarây-Bosna’da yaptırdığı kışlanın (T57/6), Kâmil Paşa’nın (T52/4) ve Âsitâne-i Aliyye’nin övgüsü için ismi îrâd edilmektedir (T38/4).

Sinimmâr, Numan ibn-i Münzir’in Havemak adıyla yaptırdığı köşkün mimarıdır. Sarây-Bosna’da, Sultân Abdülmecid’in yaptırdığı (1277) kışlanın övgüsü maksadıyla ismi zikredilir (T58/3).

3.6.Mutasavvıflar

İsmiyle anılan tarikatın kurucusu, meşhur mutasavvıf Hacı Bektâş-ı Velî “vâsıl-ı sırr-ı Hudâdır” (Kt12/1). Belh sultânının oğlu iken tasavvuf yolunu seçen ünlü mutasavvıf İbrahim Edhem Hazretleri zâhidin (G142/4) ve şeyhin eleştirisinde karşıt anlayış veya misal olarak ismi geçer (G252/4). Meşhur Hakîm-i Senâî'nin mürşidi, Gazne'de yaşayan yarı meczup bir kişi olan Külhanî-i Lây-hâr kaba sofunun ne kadar mürai olduğunu anlatmakta vesile olarak zikredilmektedir (G142/3). Meşhur Hallâc-ı Mansûr da zikri geçen diğer bir mutasavvıftır. Vahdet yolunda (İlâhî aşk ile) sarhoş olmuştur (G183/5), onun bu hâlini ehl-i zâhir anlayamaz (G251/3), “şâh”lar derecesinde yüce bir mertebeye sâhiptir (ThXXVIIH/3).

Fâzıl Paşa'nın bir Mevlevî olması hasebiyle Mevlânâ'ya ayrılan yer diğer tüm şahsiyetlerin fevkindedir. Divan'da “Monlâ, Hazret-i Monlâ, Hazret-i Monlâ-yı Rûm, Celâlü'd-dîn-i Rûmî, Cenâb-ı Mevlevi gibi isimlerle anılmaktadır. Şâir, kendini onun öğrencisi saymaktadır (K2/4), ona intisap etmiştir (K7/37), onun kölesidir (K11/9, T425/3). O şahtır (G1/1); ulular ulusudur (K17/15). Şâir, (Mevlevi olmakla) onun lütfuna mahzar olmuştur (K17/21), onun yolundan gidenlere mükafatlar verilecektir (K17/23). Sultân Abdülmecid bir semahâne yani bir “dergâh-ı Mevlânâ” yaptırmıştır (T41/9). Sultân Abdülaziz'in oğlu onunla aynı adı taşımaktadır (Celâlü'd-dîn) (T35/3). Kudretullâh Dede 55 sene Mevlânâ dergâhında halifelik yapmıştır (T422/4). Târih düşürmek için şâire ilham vermektedir (T189/2), ayrıca bir beyitte “nezi-i Mevlânâ”ya atıf vardır (T64/7). Bilhassa gazellerin çoğunda ve diğer birçok manzumede doğrudan yahut dolaylı olarak Mevlânâ Hazretleri mutlaka zikredilir. Öyle ki Divandaki 313 gazelin sadece 24'ünün Mevlevilik ile bir ilgisi yoktur.

XIV. Asrın en büyük Türk şâirlerinden olan Nesîmî aynı zamanda, Divan'da anıldığı şekliyle, meşhur bir mutasavvıftır. Allah aşkıyla sarhoş olmuşlardandır (G183/5). Bir diğer mühim mutasavvıf olan Şems-i Tebrîzî'nin Divan'daki kullanımlarının büyük çoğunluğu “Şems ü Mevlânâ” biçiminin değişik şekilleriyle zikredilmesinden ibarettir (K 17/23, G6/5, G23/7, G105/6, G127/5, G132/7, G177/7, G192/7, G193/10, G212/5, G221/5, G232/6, G240/7, G263/6 G277/7, G299/5, Kt5/1, Kt5/2, Kt6/1, Kt9/1, Kt13/1, Kt13/2).

Evliyanın büyüklerinden ve İslâm âlimlerinden Ebû Bekr-i Şiblî, Cüneyd-i Bağdâdî'nin talebesidir, Nesîmî ve Mansur ile birlikte anılır:

Bak Nesîmî ile Mansûr sekr içinde kaldılar

Bulmadı Şiblî gibi ol meyde mahmûr bir refik (G183/5)

3.7.Âlimler ve Filozoflar

İmâm-ı Birgivî, Kânûnî zamânının meşhur din âlimidir. Kıbrıslı Muhammet Paşa isabetli kararlar vermesiyle Birgivî'ye benzetilmektedir (K5/12). Bir beyitte de “kitâb-ı

aşk"ın keyfiyetinin anlatılmasında vesile olarak zikredilir (G187/6). Aristo felsefesinin İslam aleminde yayılmasına yol açmış büyük bir Türk filozofu olan Fârâbî âlimliğine ve musikişinaslığına atıflarla zikredilmektedir (G53/6, XXVIII/3). Eliptiğin meylini ölçen XVII. asır Müslüman astronomi âlimi Hucendî, Sultân Abdülmecid'in idareciliğini görse taktir ederdi (K10/11). Ârif Hikmet Bey zamanın Hucendî'si sayılmaktadır (T409/2). Meşhur Kemâlpaşazâde İbn-i Kemâl daha çok dinî ilimlerdeki yetkinliği ile zikredilir, yapılan kıyaslamalarla memdûhun övgüsüne vesile olur (T19/5, T 134/1, T419/1, T435/1, T48/3, T20/6). İslam âleminin yetiştirdiği meşhur felsefeci ve tıp âlimi İbn-i Sînâ tababet ilmi vesilesi ile anılır (R22, K7/25). İbn-i Sînâ bile, Âli Paşa'nın ilmini taktir eder (K4/21), Kıbrıslı Muhammed Paşa'ya kul olur (K5/13).

Aristo'nun hocası ve Sokrat'ın talebesi meşhur Yunan filozofu Platon (Eflâtûn/Felâtûn) kaside ve tarihlerde müşebbehün bih olarak, yahut muhatapla kıyaslama yoluyla övgü için kullanılmıştır. Sultân Abdülaziz'i görse ona hayran kalırdı (K2/30), zamanında yaşasaydı onun öğrencisi olurdu (T12/15), onun karşısında baş eğerdi (T8/31). Sultan Abdülmecid, Eflâtun-fikrettir (K3/4). Rüşdü Paşa (K3/17) ve Âli Paşa (K4/20) Felâtun'un kendilerine öğrenci olabileceği değerinde kişilerdir. Felâtun, Ömer Paşa'nın yolunda tedbirlerini görse (kendini tedbir sâhibi saydığı için) utanırdı (K7/25). Safvetî Paşa (K10/1), Vecihi Paşa (K14/4), İsmâil Paşa (T24/2), Rızâ Paşa (T69/2) zamanın Felâtun'u sayılmaktadır. Zamânın Felâtun'u eksiklerini Ziyâ Paşa'dan tamamlamaktadır (T48/2). Fuat Paşa, "merd-i Felâtun" şeklinde nitelenmektedir (T70/3); Reşid Paşa da doğrudan Felâtun'a benzetilmektedir (T171/1). Gazellerde ise daha çok "mantıklı düşünme"nin sembolü olarak ismi anılır. Onun aklı "dünyânın halleri"ni anlamaya yetmez (ThXXI/4). Yunanlı meşhur filozof Aristo da üstadı Platon gibi bilgelik sembolü olarak kullanılır. Sultân Abdülmecid "şâh-ı Ristohikmet"tir (K3/4). Aristo, Ali Paşa'nın görüş ve düşüncesini temaşa etse hayrette kalırdı (K4/21). Bir beyitte de Şeyhülislâm Sadü'd-dîn Efendi'nin övgüsü için Aristo zikredilir (T20/1).

3.8.Hikâye Kişileri-Sembolik Karakterler

Hüsrev ü Şirin'in erkek kahramanı, padişah anlamıyla daha çok kullanılmıştır. Nûşirevân'ın torunu ve hükümdar olması onun kelime oyunu yapılarak da kullanılmasını sağlamıştır. Kıbrıslı Muhammed Paşa "vükelâ-yı devlet'in Hüsrev'idir (K6/6). Sultân Abdülaziz zamanın (K13/1, T8/32) ve yeryüzünün Hüsrev'idir (T47/1). Gazellerde ise daha çok, Dârâ ile birlikte, büyük bir hükümdar olarak ismi geçer (G69/6, G171/5). Şirin, bir yerde malum aşk hikayesi münasebeti ile (G63/7); bir beyitte de sevgilinin güzelliğini vurgulamak için diğer bir "güzellik namzedi" olarak zikredilir (G198/4). Ferhâd ise "kühken" (dağ kazan) (G63/7) namıyla, sanatlı olarak (dilber-i şîrin ve şîrin-leb gibi) (G74/3) "Şirin" ve "tîşe" (külünk) gibi hikâyeyi çağrıştıran unsurlarla (G81/2) yahut âşıklık timsali olarak (G203/4, ThVII/4) kullanılır. Leylâ, her şeyden evvel meşhur kıssanın kadın kahramanıdır (G302/2). Bir beyit

hâricindeki (G289/7) tüm beyitlerde Leylâ ismi Mecnûn (Kays) ile birlikte anılmaktadır. Mecnûn aşk çölüne düşmüştür (G302/3), sebebi Leylâ'dır (G63/3, G126/7, G271/5); muhabbet sahrasının zevk ü şevki Leylâ ile Mecnûn'dadır (G72/4); "Mecnûn'un gönlü Leylâ'nın zülfüne bağlıdır, kurtulamaz; zira onu aşk zincirine bağlayan Leylâ'nın sevdâsıdır" (G77/2); Leylâ'nın hayâli dağda da olsa çölde de olsa Kays'a neşe verir (G79/2). İslâmî edebiyâtlarda mesnevi konusu olan aşk hikâyesinin meşhur erkek kahramanı Mecnûn oldukça kuvvetli bir sembolik anlama sahiptir. Daha ziyade Leylâ ile birlikte anılır, müstakilen de âşığa müşebbehün bih olmak ilgisiyle anılmaktadır. Sevgilinin yüzüne bakan âşık Mecnûn oluverir (G3/5); sevgili bütün erbâb-ı dilin aklını başından almıştır, bu yüzden Kays gibi sahrâya düşmelerine şaşılmamalıdır (G20/6). Sevgili bir bakışta insanı Mecnûn eder (G49/5), hatta tüm cihân onun cemâlini görüp Mecnûn olmuştur (Th XIX/1); zaten âşığı "kayd-ı belâ"ya düşüren de sevgilidir (G273/4). Gerçek âşıktan Mecnûn gibi davranması istenir (G104/3). Ayrıca, Divan'daki gazellerden biri de (G127) "Kays" üzerine yazılmıştır. 5 beyitlik gazelin her beytinde farklı bir yönüyle (âkil-i devrân ve sâhib-i irfandır; âşıklıkta ummân gibidir, aşk yolunda her şeyi bırakmıştır, sevdiği Belkıs gibi ayağına geldiği için Süleymân'ın tahtına sâhip gibidir) anılan Mecnûn aslında Mevlânâ ve Şems gibi ulu bir sultandır (G127/5).

Hâtem (Hâtem-i Tay), Arap kabileleri arasında tanınmış, "Tayyi" kabilesine mensup ve cömertliğiyle meşhur olan "İbnü Abdullâh Bin Sa' d"ın lâkabıdır. Sultân Abdülaziz Hâtem yaradılışlıdır (T47/3), cömertlikte Hâtem'den üstündür (T35/4). Sâkî, Hâtem'den cömert sayılmaktadır (G21/1). Cömertlikle zâlimin adı Hâtem olmaz (Kt38/2). Hâtem'den sonra cömertlik kapısı kapanmıştır (G252/1). Nâmı hâlâ söylenmektedir Hâtem'in (G140/6). Ayrıca, ilginç bir kullanımla Hâtem olan âşık Mecnûn'a dönmüş tasvir edilir (ThXIX/5). Kârûn, Benî İsrâil'de zenginliğiyle meşhur bir kimsedir (Kasas 76). Tüm kullanımlar "mâl-i Kârûn" tamlaması şeklindedir. Dosttan ayrılmanın verdiği üzüntüyü Kârûn'un malına sahip olmak telâfi etmez (G5/2), hayır işlemeden sonra Kârûn'un malına sâhip olmanın faydası yoktur (Kt23/1); mal mülk geçicidir (G55/3). Cimriler, Kârûn'un malına sâhip olsalar dünyada bir rahat yüzü görmezler (Kt29/2).

3.9.Şâirler

Divandaki şâir isimleri temel olarak iki amaçla zikredilmektedir. Bunlardan ilkinde gazeline nazire yazılan veya gazeli tahmis edilen şâirin ismi adet olduğu vech ile anılmakta, diğerinde ise ismi zikredilen şâir ile memdûh kıyaslanmakta ve hiç şüphesiz memdûh mevzubahis özelliğiyle şâirden üstün tutulmaktadır. Bunların yanında şâirin ismi; ölümüne düşülen tarih veya tarihler, hakkında yapılan çeşitli eleştiriler, hakkındaki bazı düşüncelerin ifade edilmesi ve getirildiği yeni makamın tebriki gibi ilgililerle de anılmaktadır.

Âsım Efendi'nin (Şeyhülislâm Çelebizâde) iki gazeli (ThX, ThXXVI); Enderunlu Vâsıf'ın bir gazeli (ThXIII); Mevlevî Fâsîh Dede'nin bir gazeli (ThXXV); İzzet Mollâ'nın (Keçeci-zâde) bir gazeli (ThXXXII); İffet'in (Burusevî Şeyh İffet) üç gazeli (ThIII, ThXXVIII, ThXXIX); Nâilî'nin (Mustafâ Nâilî) bir gazeli (ThXXIII); Nazîm'in bir gazeli (ThV); Neccârî-zâde Şeyh Rızâ'nın bir gazeli (ThIV); Nedim'in bir gazeli (ThXXII); Neş'et'in bir gazeli (ThVII); Pertev'in (Pertev Paşa) iki gazeli (ThVII, ThVIII); Şeyh Sezâyî'nin iki gazeli (ThXV, ThXVI); Râğıb Paşa'nın bir gazeli (ThXX); Zekâî'nin (Şeyh Zekâî /Zekâî Dede) bir gazeli (ThIX); Hâtem'in (Yenişehirli Akovalızâde Hâtem) bir gazeli (ThXIX); Halîm Girây'ın üç gazeli (ThXII, ThXXVII, ThXXXIII); Haşmet'in bir gazeli (ThVI); Hâmî-i Amidî'nin bir gazeli tahmis edilmiştir (ThXXIV).

Ârif Hikmet Beg'in (Şeyhülislâm/ İsmet Beg-zâde Ârif Hikmet) vefatı için tarih düşülmüştür (T409/4 ve T410, T434); kendisinin iki gazeline nazire yazılmış (G182, G262), iki gazeli tahmis edilmiştir (ThXI, ThXXXI). Ayrıca bir rubaide de şairin bahtsızlığından bahs olunmaktadır (R17). Dîvanda ismi en çok zikredilen şâirlerden biri Fatîn'dir. Fatîn'in ölümü için dört târîh düşülmüş (T443/2, T444, T445, T456), bir gazeline nazire yazılmış (G182) ve bir gazeli de tahmis edilmiştir (ThXIV). Divan'ın genelinde kendisinden saygıyla bahsedilen Fatîn bir kıtada da eleştirilmektedir (Kt81/1). Fâzıl, meşhur şâir Fuzûlî'nin bir gazeline nazire yazmış (G31) ve bir gazelini de tahmis etmiştir (ThXXX). Leylâ Hanım'ın biri na't türündeki iki gazeli tahmis edilmiş (ThII, ThXXXII/5), bir gazeline de nazire yazılmıştır (G213). Meşhur şair Sâbit'in iki gazeline nazire yazılmış (G40, G121) ve iki gazeli de tahmis edilmiştir (ThXVIII, ThXXI). Ayrıca, Ziyâ Paşa'nın Bosna müfettişliğini tebrik için yazılan tarihte "Tercî-i Bent" karşısında hayran kalıp dili tutulan üç şairden (diğerleri Sâmî ile Bâkî) biridir (T48). Bir Mevlevî şeyhi olması dolayısıyla Şeyh Galip, Fâzıl Paşa için ayrı bir öneme sâhiptir. Onun bir gazeli tanzir (G154); bir gazeli de tahmis (ThXVII) edilmiştir.

Râğıb Paşa'nın bir gazeline (G197); Nâyî Osman Dede'nin bir gazeline (G243); Hakkı-yı Pîr'in bir gazeline (G175); Seyrî'nin bir gazeline (G245); Lebîb'in bir gazeline (G80); Fâik'in (Mîr-i Fâik) bir gazeline nazire yazılmıştır (G7).

Medh münasebetiyle anılan şairlerden Bâkî, Ziyâ Paşa'nın Tercî-i Bend'ini görünce dili tutulmaktadır (T48/4). Divandaki ikinci kasidede Sultan Abdülaziz Han övülmektedir. Şehnâme sahibi Firdevsî, Abdülaziz Han döneminde yaşasaydı bu zamanı diğer tüm zamanlara tercih ederdi (K2/45). Şair, kendini Abdülaziz Han'ın döneminde yaşadığı için şanslı saymaktadır. Öyle ki Hâkânî gibi meşhur bir şair bile böyle bir vakte ulaşmamış olabilir (K2/6). Eğer Nefî, Emîn Âlî Paşa'nın sadareti döneminde yaşasaydı hakkında çok "Divan-ı senâ" tertip ederdi (K4/22). Safvetî Paşa için de "senâ-hanlık" yapmasının uygun olduğu düşünülen Nefî kaside yazmaktaki hünerini Ziyâ Paşa karşısında kaybeder, bir "tıfl-ı ebced-hân" oluverir (T48/5). Sadü'd-

din Efendi'nin müftü olmasını "Sa'dî-i zamân" da onaylamakta ve beğenmektedir (T20/6). Şair nazmını teslim ederken kendini Urfî ve Hakânî'ye benzetmektedir (K2/47).

Diğer ilgilerle anılan şairlerden, Peygamber Efendimiz zamanında yaşamış, Peygamber Efendimizi övüp müşrikleri yeren meşhur şair Hassân bin Sâbit, zâhidi eleştirmekte vesile olarak zikredilmektedir (G195/2; ThXXV/5). Râmiz bir mısra-ı berceste yazmıştır:

İdüp bir mısra'-ı berceste inşâ Râmiz-i magfûr

Dimiş 'ayn-ı Muhammedle Alîdir Şems ü Mevlânâ (Kt 13/1)

Fâzıl, şair Safvet'in ölümüne bir târîh düşürmüştür (T438/2). Divandaki 48. tarih Ziyâ Paşa'nın Bosna müfettişliğine getirilmesi münasebetiyle yazılmıştır. 14 beyitlik tarih son beyitte 1279 târihini vermektedir. Yalnızca memuriyetinin tebriki için düşürülen tarihin başlığında "şair" olarak zikredilen (T74) ve bu yüzden gruplamaya dâhil ettiğimiz İrfan Beg Divan'da sadece makam tebrikleri münasebetiyle anılmıştır (T115/2, T146/2, T155/2, T162/1).

3.10.Dönemin Devlet Adamları

Dönemin devlet adamları terfileri, hasenatları yahut daha ziyade vefatları münasebeti ile düşülen tarihlerde zikredilirler.

Devlet adamlarının anılmasına vesile olan en mühim ilgi tebrik karinelî "terfî"lerdir. Bu vesile ile şu devlet büyüklerinin adı anılır: Afif Beg (T117); Ahmed Efendi (T114); Âkif Paşa (T193, T194); Hasib Paşa (K9, T84, T94); Hurşîd Efendi (T414); Hüsâmü'ddîn Efendi (T19); Hüseyin Paşa (T142); Hüsnî Paşa (T126); İsmâil Paşa (T176, T24); Kâmil Paşa (T71, T121, T52); Kâni Paşa (T173); Kemâl Paşa (T149, T150, T151); Ken'an Beg (T145, T162); Kıbrıslı Muhammed Paşa (T66, T81, K5, K6, T63); Mahmûd Nedim Beg (T72); Mahmûd-ı Celâlî'd-dîn (T147, T148); Mahmûd Paşa (T154); Mazlûm Paşa (K13); Ârif Efendi (T77, T78); Besim Beg (T31); Câvîd Paşa (T123, T124); Derviş Paşa (T119, T428); Emin Beg (T29, T75); Es'ad Paşa (T156); Fâzıl Mustafa Paşa (T26); Fethi Paşa (T86/1); Gâlib Beg (T161); Hasan Fehmi Efendi (T23); Mehmed Rüşdî Paşa (T67, K3, T112, T113, T132, T133, T143); Mekkî-zâde (T163); Mısırlı-zâde (T130); Mollâ Beg (T51); Muhtâr Beg (T87); Muhtâr Beg (T159, T160); Mustafa Âsım Efendi (T127, T128); Mustafâ Paşa (T83, K15); Mustafa Reşîd Paşa (T64, T65, T85, T92, T171); Mümtâz Efendi (T25, T62); Nâmîk Paşa (T137, T138); Nazif Beg (T131); Osmân Pâşâ (K8, T174, T55, T56); Ömer Paşa (K7, T190); Refik Efendi (Mevlânâ) (T134, T135, T136); Pertev Paşa (T129); Raûf Beg (Rifat Paşa-zâde) (T32); Redif Paşa (T49/7); Refik Efendi (T22); Rızâ Efendi (T116); Sâbit Efendi (T436); Sâdik Efendi (T144); Sadû'd-dîn Efendi (T20, T93); Safvetî Paşa (K10, K11, T175, T74/3);

Sâmih Paşa (T157); Süreyyâ Mustafa Paşa (T139); Şeyhülislâm Şâkir Efendi (T411, T412); Şekîb Paşa (T170); Tahsin Beg (T30); Tevfik Efendi (T28); Tevhîd Efendi (T27); Vâsîf Paşa (T86); Vecîhî Paşa (K14); Vesîm Paşa (T125); Yusuf Kâmil Paşa (K12, T120, T121, T217).

Âlî Pala, Divan'da ismi en çok geçen devlet adamlarındandır; Ali Paşa'nın sadarete gelişi münasebetiyle tarihi de ihtiva eden 33 beyitlik bir kaside yazılmıştır (K4). Beşinci defa sadarete gelişi için üç beyitlik (T21), yaptırdığı câmii için yedi beyitlik (T39), Bebek Sâhili'ne yaptırdığı hâne için on bir beyitlik (T53) tarihler düşürülmüştür.

Fu'âd Paşa diğer birçok devlet adamına nazaran daha fazla zikredilir. Divanda kendisiyle alakalı 9 tarih manzumesi bulunmaktadır. Tanzimat meclisi reisi olması münasebetiyle 2 beyitlik bir (T82) ve 7 beyitlik bir (T70), sadarete gelişi hasebiyle 2 beyitlik bir (T118) ve 13 beyitlik bir (T14), yaptırdığı çeşme münasebetiyle 11 beyitlik bir (T54), vefatı için de 9 beyitlik bir (T407) , 3 beyitlik bir (T430) ve 1 beyitlik iki (T451, T452) tarih manzumesi kaleme alınmıştır.

Divan'da adı sıklıkla geçen bir diğer şahıs da Hasan Rızâ Paşa'dır. Kaptân-ı deryâ oluşu münasebetiyle 5 beyittik bir (T68), 2 beyittik bir (T79); aynı yıl üçüncü defa ser-asker oluşu hasebiyle 6 beyittik bir (T69), iki beyittik bir (T80); tekrar ser-asker olması dolayısıyla 2 beyitlik iki (T91, T172) tarih düşürülmüştür.

Yaptırılan hayır ve hasenat münasebeti ile de tarihler düşülmüştür. “Devletin sınıf-ı ricâlinden” olan ancak tam olarak vazifesi söylenmeyen Altunî-zâde İsmail Efendi'nin yaptırdığı câmii için 7 beyitlik bir tarih manzumesi kaleme alınmıştır (T44). Mustafa Âsım Efendi Hüsrev Beg Câmiî'nin genişletilmesine çalışmıştır (T61/3). Osmân Pâşâ'nın İskender Paşa Köprüsü'nün yapılışına katkısı olmuştur (T60/1). Refik Efendi, Çelebi Pazarındaki câmiin ihyası için oldukça emek sarf etmiştir (T45/1, T46/3). Tevfik Paşa, Saray-Bosna'daki kışlanın yapılmasına himmet etmiştir (T58/2).

Fazla olmasa da “vefat” üstüne düşülen tarihler de mevcuttur. Vefatına tarih düşülen devlet ricali şu şekildedir: Mahmûd Paşa (Tuzlavî) (T405, T437); Mir Halîm (T448); Mustafa Âsım Efendi (T419, T439, T453); Mustafâ Paşa (T417/1); Mustafa Reşîd Paşa (T406); Sa'id Paşa (T423, T169, T433); Şeyh Kâmil (T446); Tevhîd Efendi (T449).

Netice

Bosnalı Mehmet Fâzıl Paşa, beş padişah (II. Mahmud, Abdülmecid Hân, Abdülaziz Hân, V. Murad, II. Abdülhamid Hân) görmüş, onlarca devlet adamı ile muhatap olmuş mühim vazifelerde bulunmuş bir şahsiyettir. 1251-1295 aralığını kapsayan 456 tarih manzumesi ile çağına tanıklık etmek bakımından dahi hakkı teslim edilmelidir. Edebi bakımdan yaşadığı en büyük talihsizlik ise kendine Ziya Paşa gibi

bir dehayı düşman edinmesidir. Aslında Ziya Paşa'nın *cahil* yahut *okuması kıt* (Tanpınar 1967, 304) bir adamı muhatap alıp eleştirmesi, kendine rakip sayması zaten mümkün değildir. Dolayısı ile, izahatına çalıştığımız üzere, eseri merkez alıp bir değerlendirmeye varmaya çalışırsak ortaya mazmun kültürüne hakim, Divan Şiiri'nin kurallarını gayet iyi bilen kalburüstü bir şair çıkacaktır.

Divan'da bahsi geçen doğulu hükümdarlar ve kahramanlar (İskender, Hülagu Han, Timur, Nemrut, Firavun, Yezit, Cem, Dahhâk, Ferîdûn, Behmen, Behrâm, Keykubad, Nûşirevân, Keyhüsrev, Rüstem, Kahramân) ve vezirler (Âsaf, Bermeki) tam anlamı ile “klasik” algıyı yansıtacak şekilde kullanılmıştır. Aynı şekilde batılı menşeli “kayser” lakabı ve III. Napolyon da ölçülü müşebbehün bihler olarak zikredilmiştir. Gerek Peygamber Efendimiz ile alakalı şahıslar (Ebû-Leheb, Haccâc, Süfyân), gerek meşhur sanatkârlar (Bihzâd, Mani, Sinimmâr) ve gerekse de mutasavvıflar (İbrahim Edhem Hazretleri, Külhanî-i Lây-hâr, Hallâc-ı Mansûr, Mevlânâ, Nesîmî, Şems-i Tebrîzî, Ebû Bekr-i Şiblî) aynı şekilde makul kendisini benzetilenler hükmünde ele alınmıştır. Bilhassa âlimlerin- filozofların (İmâm-ı Birgivî, Fârâbî, Hucendî, Kemâlpaşazâde İbn-i Kemâl, İbn-i Sinâ, Aristo, Platon) ve mesnevî karakterlerinin (Hüsrev, Şirin, Ferhâd, Leylâ, Menûn; Hâtem, Karun) zikredildiği mısralara bakılacak olursa Fâzıl Paşa'nın sık sık vasatın ötesine geçtiği görülür.

Fâzıl Paşa sefeli şairlere karşı da hassastır (Bâkî, Firdevsî, Hâkânî, Nef'i, Sa'dî, Urfî, Hassân bin Sâbit, Râmîz) ve yine Klasik Şiir'in olmazsa olmazlarından olan nazire (ve tahmis) kültürüne hakkı ile vâkıftır (Âsım Efendi, Enderunlu Vâsıf, İzzet Mollâ, İffet, Nâilî, Nazîm, Neccârî-zâde Şeyh Rızâ, Neş'et, Pertev, Şeyh Sezâyî, Râğıp Paşa, Şeyh Zekâî, Yenişehirli Akovalızâde Hâtem, Halîm Girây, Haşmet, Hâmî-i Amidî, Ârif Hikmet Beg, Fatîm, Fuzûlî, Leylâ Hanım, Sâbit, Şeyh Galip, Râğıp Paşa, Nâyî Osman Dede, Hakkı-yı Pîr, Lebîb, Mîr-i Fâik).

“Dönemin Devlet Adamları” kısmında tafsilatı ile sıraladığımız üzere Fâzıl Paşa'nın esas kuvvetli yönü dönemine ettiği tanıklıktır. 456 adet tarih manzumesi ile adı tarih kitaplarında yer almayan yahut nadiren görülen, fakat bu millete bir şekilde hizmet etmiş devlet adamlarına ölümsüzlük verir Fâzıl Paşa.

Hülasaten edebi metin tahlilinde “eser”i merkeze alarak, en azından eser başlangıç kabul edilerek yapılacak bir analiz çok daha faydalı sonuçlar verecektir. Önyargılardan arınmış olarak yapılacak bir tetkikin de göstereceği üzere Fâzıl Paşa, Ziya Paşa'nın Zafer-nâmesinde konuşturulan bir muhalif olmaktan çok daha fazlasıdır.

Kaynakça

- Djurđjev, Branislav (1992). "Bosna-Hersek", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/bosna-hersek>
- Duman, Mehmet Âkif (2005). *Fâzıl Divânı (Transkripsiyonlu Metin- İnceleme)*, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Sivas.
- Duman, M. Akif (2019a). Ziyâ Paşa'nın Siyasi Rakibi Bosnalı Mehmet Fâzıl Paşa'nın Edebî Şahsiyeti ve Divanı'nın Genel Özellikleri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 8(2), 805-832.
- Duman, M. Akif (2019b). Bosnalı Mehmet Fâzıl Paşa Divânı'nda Sevgiliye Ait Güzellik Unsurları, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 89, Mart 2019, s. 293-314.
- Duman, M. Akif (2019c). "Sigmund Freud'un Mazmun Anlayışı", *Türk Dili- Dil ve Edebiyat Dergisi*, Cilt: CXVI Sayı: 807. Mart 2019. Ankara: TDK, ss.10-27.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemâl (1988): *Son Asır Türk Şairleri*, C.I, İstanbul: Dergâh Yay.
- Kaplan, Mehmet (1981). *Şiir Tahlilleri I (Tanzimat'tan Cumhuriyete Kadar)*, yedinci baskı. İstanbul: Dergâh.
- Kolcu, Hasan (1988). Zafer-nâme'ye Reddiye ve Tekzibiyye, *Türk Dünyası Araştırmaları*, nr. 54, Haziran 1988, ss. 169-177.
- Kolcu, Hasan (1998). *Ziyâ Paşa'nın Zafer-nâme'sine Reddiye ve Tekzibiyye*, İstanbul: Can yay.
- London, Jack ([1909]/2017). *Martin Eden*, çev. Handan Ünlü Haktanır, İstanbul: Koridor.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (1967). *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, ss.279-321.
- Tarlan, Ali Nihat (1963): *Necâtî Beg Divânı*, İstanbul: MEB yay.
- Tarlan, Ali Nihat (1981a). "Metinler Şerhine Dâir", *Edebiyât Meseleleri*, İstanbul.
- Tarlan, Ali Nihat (1981b). "Edebiyât Tarihi Hakkında", *Edebiyât Meseleleri*, İstanbul.
- Ziya Paşa (1869/ 1975). *Zafer-nâme*, (Hazırlayan: Fikret Şahoğlu), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.